

УДК 37.011.3-051:323.1[477.72-21 Хер]"1941/1942"(092)Войтович Ю.(045)
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-33-7>

ВЧИТЕЛЬ-НАЦІОНАЛІСТ: ЮЛІАН ВОЙТОВИЧ У ХЕРСОНІ (1941–1942 РОКИ)

Щур Юрій Ігорович,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри новітньої історії України
Запорізького національного університету
zndcpp@gmail.com
orcid.org/0000-0001-7480-4245

Мета роботи. Стаття присвячена постаті учасника Похідних груп ОУН-р Юліана Войтовича, а саме його діяльності на освітній ниві у Херсоні під час німецької окупації. В центрі уваги історія створення херсонської сільськогосподарської школи, де Юліан Войтович викладав історію та географію. Істориографія проблеми охоплює роботи, в яких висвітлюється питання діяльності ОУН на Півдні України, зокрема Лева Шанковського та Євгена Горбурова й Миколи Шитюка. Джерелами дослідження стали мемуари учасників похідних груп ОУН та слідчі й оперативні справи радянських органів державної безпеки щодо діяльності ОУН у Херсоні.

Результати та наукова новизна дослідження. З'ясовано, що освітянський напрямок був одним з провідних в діяльності ОУН у Херсоні під час німецької окупації. Важливе місце в освітньому процесі українські націоналісти відводили викладанню історії України, оскільки саме цей предмет, разом з географією, формував світогляд учнів. На переконання членів ОУН саме школа формувала майбутніх будівничих Української Держави. Юліан Войтович, який мав закінчену вищу богословську освіту, якраз був викладачем історії та географії, брав участь у складенні програм з курсу історії України для шкіл Херсона. В умовах кризи освітянської галузі, спричиненої політикою нацистської окупаційної влади, значний інтерес для членів ОУН представляли спеціальні (професійні) освітні заклади, зокрема – сільськогосподарська школа. Окупаційна влада мала свій інтерес у відкритті подібних шкіл, які мали готувати фахівців середньої ланки («обслуговуючого персоналу»). Члени ОУН вбачали у подібних школах можливість для української молоді отримати освіту, а також залучення нових кадрів для боротьби за незалежність України. Через свою діяльність у націоналістичному підпіллі, реалізації настанов організаційних провідників щодо розвитку української освіти, Юліан Войтович зазнав репресій нацистських спецслужб, пройшовши шлях від табору «Водокачка» до Бухенвальду, Дори й Берген-Бельзен.

Ключові слова: нацистські репресії, Організація українських націоналістів, Похідні групи ОУН, Сільськогосподарська школа, Херсон.

THE NATIONALIST TEACHER: YULIAN WOJTOWYCH IN KHERSON (1941–1942)

Shchur Yurii Ihorovich,
PhD in History,
Assistant Professor at the Department of Contemporary
History of Ukraine,
Zaporizhzhia National University
zndcpp@gmail.com
orcid.org/0000-0001-7480-4245

The purpose of the work. The article is about the personality of a OUN(r) March Groups member Yulian Wojtowych and his work in the field of education in Kherson during the German occupation in particular. The attention is focused on the history of founding an agricultural school where Yulian Wojtowych taught history and geography. The historiography of the issue embraces works which cover the topic of OUN activities at the South of Ukraine, particularly that of Lev Shankovsky and Yevgen Gorburov, and Mykola Shytiuk. OUN March Groups members' memoirs and Soviet State Security agencies' investigatory files, as well as operative ones, about OUN activities in Kherson became sources for this research.

Results and scientific novelty of the research. It was found out, that educational line was one of the primary ones in the OUN activity in Kherson during the German occupation. Ukrainian nationalists paid special attention to teaching the history of Ukraine in the learning process because this very subject together with geography formed the students' outlook. As OUN members believed, it was the school which shaped future architects of the Ukrainian State. Yulian Wojtowych who had had complete theological education was actually a teacher of history and geography, participated in composing the history of Ukraine curricula for Kherson schools. In the crisis situation in education sphere caused by the policy of the Nazi occupational authorities, special (professional) educational institutions, namely agricultural school, were for OUN members of particular interest.

The occupational authorities had their own interest in opening such schools which would train mid-level professionals ("help staff"). OUN members considered them as opportunities for Ukrainian youth to obtain education and for themselves to recruit new staff for the struggle for independence of Ukraine. Due to his nationalist underground activities and realization of the organisation leaders' instructions on the Ukrainian education development, Yulian Wojtowych suffered repressions from the Nazi secret services and had to undergo the "Vodokachka" camp, Buchenwald, Dora and Bergen-Belsen.

Key words: Nazi repressions, Organisation of Ukrainian Nationalists, OUN March Groups, Agricultural School, Kherson.

Вступ. Історія діяльності ОУН на території південноукраїнських областей не перебуває на маргінесі наукових досліджень. Останніми роками спостерігається поява значної маси фахових публікацій та монографій, автори яких спираються на розсекречені документи радянських органів державної безпеки. Такі явища стали нормою після «архівної революції» як повноцінної складової процесів декомунізації. Крім того, спостерігається й поживлення краєзнавчого руху, який вже не зосереджується виключно на тематиці «подвигу», але й охоплює значно ширші проблеми історії краю ХХ ст. Важливим досягненням є також залучення персонального досвіду українського націоналістичного руху, коли історія боротьби за незалежність України у південних регіонах досліджується через призму життя конкретної людини, її переживання та світосприйняття. Пропоноване дослідження якраз і покликане висвітлити окремі напрямки діяльності ОУН у Херсоні під час німецької окупації через життя колишнього студента Греко-Католицької Богословської Академії Юліана Войтовича.

Перші згадки про діяльність націоналістичного підпілля на території міста Херсон та сучасної Херсонської області з'явилися невдовзі після закінчення німецько-радянської війни в середовищі української політичної еміграції. Варті уваги спогади керівника рою А1 Південної похідної групи ОУН-р Миколи Сидора-Чарторийського, який описав перші тижні перебування на Центральній та Південній Україні у книзі «Від Сяну по Крим» (Нью Йорк, 1951). Цінність саме цих спогадів полягає у тому, що рій А1 мав забезпечити діяльність ОУН саме на Херсонщині та в Криму. Очевидно, щоб не наражати на небезпеку ще живих друзів по боротьбі, а також їхні родини, автор спогадів у книзі майже не подав справжніх прізвищ (Чарторийський, 1951).

Спроба наукового осмислення феномену українського націоналістичного руху на території сучасної Херсонської (на той час – частин Миколаївської та Запорізької) області під час німецько-радянської війни була здійснена дослідником із середовища ОУН Левом Шанковським у спеціальному дослідженні «Похідні групи ОУН: причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.» (Шанковський, 1958). Специфіка джерельної бази, якої користувався автор, вплинула на деякі фактологічні помилки та неточності в описі діяльності підпілля.

Одними з першими в умовах вже незалежної України звернули увагу на проблему діяльності ОУН на Півдні України Євген Горбуров та Микола Шитюк. Їхнє дослідження «Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації» було підготовлене в рамках роботи Робочої групи, утвореною Урядовою комісією з вивчення діяльності ОУН і УПА (Горбуров, Шитюк, 2003).

Комплексні дослідження історії українського націоналістичного руху на Півдні України загалом та на Херсонщині зокрема, за великим рахунком, були б неможливі без залучення документів радянських органів державної безпеки, представлених, зокрема, архівними кримінальними справами, що формувалися в процесі накопичення документів, інколи – протягом кількох

десятиріч. Спочатку формувалася слідча справа (попереднє слідство), потім вона ставала судово-слідчою (після передавання до судових органів), а статусу архівної набувала після винесення вироку й передавання на зберігання в архів відповідного органу держбезпеки. Найважливіша для дослідника інформація міститься у матеріалах слідства, оскільки тут представлені протоколи допитів заарештованих, свідків та витяги з протоколів допитів членів або симпатиків ОУН, які проходили по інших справах, протоколи очних ставок тощо.

Ще одним важливим джерелом з історії націоналістичного руху на Херсонщині є оперативні матеріали радянських органів державної безпеки. Останні мали право збирати інформацію за допомогою «оперативних можливостей», що включали у себе: відомості, отримані від інформаторів, агентів, секретних співробітників шляхом таємного спостереження за людьми й виявлення необхідних даних тощо. Попри значне інформативне наповнення таких матеріалів, на дослідника чатує небезпека зіткнення із суб'єктивністю та перебільшеннями автора (авторів) того чи іншого донесення.

Періодичній пресі по праву належить важливе місце в загальному комплексі історичних джерел. У газетах та журналах міститься багато фактичного матеріалу, оглядів, політичних статей на злободенні теми, листів з місць тощо. Для характеристики суспільно-політичного та освітнього життя в Херсоні під час нацистської окупації та тих змін, які відбувалися тут в умовах діяльності ОУН, варто залучати періодичну пресу, яка, хоч і була офіційним німецької окупаційної влади, але не залишалася поза увагою оунівців. В конкретному випадку мова йде про газету «Голос Дніпра», яка була створена за участі членів ОУН, які й очолювали редакцію до того часу, як були репресовані нацистськими спецслужбами.

Мета роботи: дослідити освітній напрямок в діяльності ОУН у Херсоні під час німецької окупації через життя уродженця Лемківщини, учасника Південної похідної групи, оунівця Юліана Войтовича.

Виклад основного матеріалу. Юліан Теофіл Войтович народився 10 червня 1916 р. у лемківському селі Лабова на Закерзонні (тепер – у Малопольському воєводстві, Новосондецькому повіті, гміні Лабова). З 10-річного віку він почав відвідувати Рідну школу в Яворові, а потім навчався у Перемишльській гімназії. У 1937 році вступив до Греко-Католицької Богословської Академії, ректором якої був о. Йосиф Сліпий. Після того, як з приходом радянських військ до Львова у 1939-му Академію було закрито, Ю. Войтович повернувся до рідного села (Щур, 2018).

З вибухом німецько-радянської війни Ю. Войтович став одним із учасників Похідних груп ОУН-р й вирушив на Південь України для створення мережі осередків націоналістичного підпілля, «підсилити невеликими лемківськими силами велику національну революцію». Групу, в якій він вирушив з Лемківщини очолював Ярослав Дзиндра (відомий як «Мстислав З. Чубай») (Чубай, 1952: 9).

Під час перегрупування складових частин Південної похідної групи Ю. Войтович був долучений до рою А1, який очолив М. Сидор (Чарторийський) (Архів Центру досліджень визвольного руху, арк. 1). Не зважаючи на те, що автор не називав справжніх прізвищ учасників своєї групи, за описовими даними,

можемо стверджувати, що згадуваним ним «богослов з Лемківщини, Окулярник», на ім'я Володимир, це саме Ю. Войтович (Чарторийський, 1951).

У Чаплинці оунівці з рою А1 були заарештовані Зондеркомандо й після певних «блукань» під конвоем доставлені до Асканії Нової, де після нетривалого допиту приречені до розстрілу. Однак, через низку обставин, страту було скасовано, а членам похідної групи наказано повернутися до Західної України, що було досить поширеною практикою у перші тижні війни (Чарторийський, 1951).

Подальша доля Ю. Войтовича (до потрапляння в Херсон), як й інших учасників рою А1 достеменно невідома. У одній з перших праць, присвячених діяльності ОУН-р на Наддніпрянщині за авторством Лева Шанковського, зазначалося, що Ю. Войтович потрапив до тієї групи підпільників, яку на Миколаївщині знищило Зондеркомандо СС: «арештовано тут Мацілінського, Ю. Войтовича, брата й сестру Лехітських, в Херсоні Цицу («Конрада»), що пропали без вістки, мабуть були розстріляні, або повішені німцями» (Шанковський, 1958: 141). З цієї книги інформацію підхопили інші автори й вона потрапила до різних досліджень з історії націоналістичного руху на Півдні України.

Тим часом, Ю. Войтович уникнув перших нацистських репресій проти українських націоналістів осені 1941 р. й продовжив діяльність у підпіллі ОУН Херсона під псевдонімом Ярослав Степовий. Під цим прізвиськом він був відомий у Херсоні і запам'ятовується, перш за все як працівник сфери освіти, вчитель історії України. Зокрема, був причетним до організації роботи сільськогосподарської школи. Цей заклад освіти було створено у січні 1942 р. під керівництвом колишнього політв'язня радянських таборів оунівця Івана Журби, з яким у Ю. Войтовича склалися досить дружні відносини. Було бажання організувати освітній процес у приміщеннях сільськогосподарського інституту, однак у новій будівлі розміщувався німецький військовий госпіталь, а у старому корпусі – німецька військова частина. Через це під навчальний корпус сільськогосподарської школи та гуртожиток студентів було відведено будинок колишнього священика на Сухарному селищі (тепер – частина Корабельного району м. Херсон). Потім, у вересні 1942 року, школа таки переїхала до приміщення сільськогосподарського інституту, але невдовзі була переміщена до школи № 21, де й відбувалися заняття до самого її закриття влітку 1943 року (Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України Херсонської області, арк. 50–51).

1 січня 1942 року у газеті «Голос Дніпра» було опубліковано об'яву про відкриття Херсонської сільськогосподарської середньої школи, яка мала готувати агрономів. Передбачався 4-річний термін навчання. Заняття мали розпочатися 10 січня того ж року. Для вступу необхідно було мати завершенні 7 років навчання початкової школи. Студенти колишнього сільгоспінституту зараховувалися одразу ж на старші курси. Навчання було платним – 600 карбованців на рік. У об'яві також зазначалася офіційна адреса школи: м. Херсон, Казенний Сад (Херсонська міська управа, 1942).

За два тижні з'явилося нове оголошення, більш конкретне. Перш за все, початок навчання переносився на

20 січня (Бабенко, 1942)¹. Плату за навчання пропонувалося вносити двома частинами: одразу – 300 карбованців й таку ж суму – 1 квітня 1942 року. Також цього разу було конкретизовано, що штат сільськогосподарської школи було укомплектовано частково за рахунок доцентів та професорів сільськогосподарського інституту, а також працівників дослідної станції. Студентів забезпечували гуртожитком у якому надавалося ліжко та матрац (все інше – своє), а також встановленим для населення Херсона пайком (Директор Херсонської С.-Г. школи, 1942). За свідченнями Івана Журби, під час відкриття школи вдалося набрати 100-120 студентів, а на наступний рік заяв було подано ще більше (Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України Херсонської області, арк. 51).

Історію України та географію у сільськогосподарській школі викладав «Ярослав Степовий». За запитання слідчого МДБ у 1950-му р. І. Журба розповів, що «Степовий мені говорив, що він до 1940 року проживав на Західній Україні, а потім переїхав до Криму, де жив до німецької окупації. Коли Крим було окуповано німцями, то нібито німці його заарештували, але потім звільнили й він прибув до Херсона». Та сам І. Журба вважав цю історію вигадкою «Степового», бо останній прибув до міста разом із членами ОУН Мирославом Грицаєм та Федором Вдовиченком й усі вони походили з Західної України (Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України Херсонської області, арк. 55). Ще одну «версію» довоєнного життя Ю. Войтовича («Ярослава Степового») слідству розповіла вчителька історії Марія Гаркуша, яка оперувала інформацією про його довоєнне навчання у Львівському університеті. Крім того, «Степовий, палкий націоналіст, який неодноразово бував у мене на квартирі й у бесідах зі мною розказував, що до війни був заарештований органами радянської влади й перебував у в'язниці міста Херсон» (Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України Херсонської області, арк. 133).

На сьогоднішній день ще не встановлено чим займався Юліан Войтович у Херсоні до того, як почав працювати у сільськогосподарській школі. Та навіть ті дані, які нам доступні, дозволяють стверджувати, що він був задіяний саме у сфері освіти. У першій половині жовтня 1941 р. відділ освіти Херсонської міської управи провів у Малому театрі конференцію вчителів міста й навколишніх сіл. Головна мета конференції полягала у налагодженні роботи освітньої сфери відповідно до нових реалій життя в умовах німецької окупації. У перший день роботи конференції доповідачами були представники міської управи та відділу народної освіти. Наступного дня вчителі працювали в тематичних секціях, зокрема історичну секцію очолила вчителька М. Гаркуша. Під час спільної роботи вчителів історії розроблялися навчальні плани, а також зачитувалися окремі теми з історії України. Основний наголос тоді було зроблено на період Київської Русі. М. Гаркуша прочитала лекції про її заснування та період князівства Ярослава Мудрого. Інші теми з цього періоду історії висвітлював у своїх лекціях «Ярослав Степовий».

¹ Все ж, виходячи з наступних публікацій стає відомо, що школа протягом січня лише комплектувалася. Зокрема, завідувач педагогічною частиною школи Бабенко 31 грудня писав, що навчання у школі триватиме з 1 лютого до 31 грудня.

Зауважимо також, що під час роботи історичної секції були надані рекомендації відносно підручників для шкіл й це були книги з історії України авторства Коваленка, Миколи Аркаса та Михайла Грушевського (Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України Херсонської області, арк. 128–129).

Під час рерадянзації Херсона, органам держбезпеки вдалося дізнатися про створення оунівцями у другій половині 1942 р. в сільськогосподарській школі молодіжного осередку ОУН на чолі з Ростиславом Шевченком (Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 1973). Завербований у 1952 р. під агентурним псевдонімом «Павленко» колишній учень школи й учасник організації Микола Ломакін свідчив, що керівництво організацією здійснювало двоє учнів: згаданий Шевченко та Юрій Вороненко, сестра якого була дружиною одного з керівників херсонської ОУН Федора Вдовиченка. Окрім зв'язків безпосередньо з членам ОУН Херсона, молоді націоналісти через зв'язкових Павла Соболенка, Григорія Бїду (Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 2360) та Леонїда Ніколаєва також підтримували зв'язки з оунівцями Миколаєва та Одеси, зокрема отримували звітти різноманїтну літературу (Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 2151). Не виключено, що до появи цієї молодіжної організації ОУН був причетний і вчитель школи Ю. Войтович.

Наприкінці літа – на початку осені 1942 р. Ю. Войтович захворів на черевний тиф. Саме на цей час припадає розгортання репресій нацистських спецслужб проти ОУН у Херсонї. Перебування вчителя «Степового» у лікарні не вберегло його від арешту, який відбувся 19 листопада того ж року. Сам Юліан через багато років згадував, що коли його забирало гестапо, він був абсолютно безсилий й інші пацієнти були змушені виносити його з лікарні на ковдрі.

Після арешту, до сільськогосподарської школи надійшов запит від німців, які потребували його характеристики, зокрема чи проводив він націоналістичну діяльність у школі. Іван Журба на допиті у 1950 році свідчив, що вчителі підготували колективну позитивну характеристику, із запереченням будь-яких фактів проведення націоналістичної діяльності вчителем «Степовим» (Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України Херсонської області, арк. 56). Можливо, це

зіграло свою роль у подальшій долі Ю. Войтовича під час слідства гестапо, зокрема його виживанню.

Дослідники Євген Горбуров та Микола Шитюк, аналізуючи діяльність ОУН у Херсонї у 1942 році, називали три етапи репресій нацистських спецслужб проти українських націоналістів: середина січня, 12 серпня та листопад (Горбуров, Шитюк, 2003: 42). Ю. Войтович («Ярослав Степовий») потрапив якраз до третьої хвилі.

Після арешту Ю. Войтовича відправили до Табору цивільного населення СД на станції Грейгово Миколаївського району (інші назви табору – «Водопій» та «Водокачка»). У Грейгівському таборі Войтович пробув з 25 грудня 1942 по 8 червня 1943 р., потім – відправлений до Бухенвальду (прибув 8 серпня), таборний номер ув'язненого 25363. Потім – Дора Міттельбау (з 27 жовтня 1943 р.), звідти вивезений до Берген-Бельзен (перебував тут з 4 по 18 квітня 1945 р.). Разом з кількома колишніми в'язнями втік з табору після зайняття території американськими військами (Щур, 2018).

Результати дослідження. З'ясовано, що освітня напрямком був одним з провідних в діяльності ОУН у Херсонї під час німецької окупації. Важливе місце відводилося викладанню історії України, оскільки саме цей предмет, разом з географією, формував світогляд учнів – майбутніх будівничих Української Держави. Юліан Войтович якраз був викладачем історії та географії, брав участь у складенні програм з курсу історії України для шкіл Херсона. В умовах кризи освітня галузь, спричиненої політикою нацистської окупаційної влади, значний інтерес для членів ОУН представляли спеціальні (професійні) освітні заклади, зокрема – сільськогосподарська школа. Окупаційна влада мала свій інтерес у відкритті подібних шкіл, які мали готувати фахівців середньої ланки («обслуговуючого персоналу»). Члени ОУН вбачали у подібних школах можливості для української молоді отримати освіту, а також залучення нових кадрів для боротьби за незалежність України. Через свою діяльність у націоналістичному підпіллі, реалізації настанов організаційних провідників щодо розвитку української освіти, Юліан Войтович зазнав репресій нацистських спецслужб, пройшовши шлях від табору «Водокачка» до Бухенвальду, Дори й Берген-Бельзен.

Література:

1. Архів Центру досліджень визвольного руху, м. Львів. Колекція документів ЗЧ ОУН, м. Нью Йорк. О.з. 005.
2. Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України Херсонської області, спр. 9226фс, арк. 50-51.
3. Бабенко. Сільськогосподарча школа. *Голос Дніпра*. 1942. 31 січня.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 2, оп. 1, спр. 1973.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 2, оп. 1, спр. 2151.
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 2, оп. 1, спр. 2360.
7. Горбуров Є., Шитюк М. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003.
8. Директор Херсонської С.-Г. школи. Оголошення. *Голос Дніпра*. 1942. 13 січня.
9. Херсонська міська управа. Об'ява. *Голос Дніпра*. 1942. 1 січня.
10. Чарторійський – С[идор] М. Від Сяну по Крим: Спомини учасника III похідної групи Південь. Нью Йорк : Howerla, 1951.
11. Чубай М. З. Рейд організаторів ОУН від Попраду по Чорне море. Із записника ройового. Мюнхен : Сісего, 1952.
12. Шанковський Л. Похідні групи ОУН: причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр. Мюнхен : Український самостійник, 1958.
13. Щур Ю. Юліан Войтович («Володимир Окулярник», «Ярослав Степовий»). *Шлях перемоги*. 2018. № 16. 18 квітня.

References:

1. Arkhiv Tsentru doslidzhen vyzvolnoho rukhu, m. Lviv. Kolektsiia dokumentiv ZCh OUN, m. Niu York [Archive of the Center for Liberation Movement Studies, Lviv. Collection of documents of the OUN Central Committee, New York]. O.z. 005. [in Ukrainian].
2. Arkhivnyi pidrozdil Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy Khersonskoi oblasti [Archival subdivision of the Security Service of Ukraine of Kherson region]. spr. 9226fs, ark. 50-51. [in Ukrainian].
3. Babenko. (1942). Silskohospodarcha shkola [Agricultural school]. *Holos Dnipra*, 31 sichnia. [in Ukrainian].
4. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2, op. 1, spr. 1973. [in Ukrainian].
5. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2, op. 1, spr. 2151. [in Ukrainian].
6. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2, op. 1, spr. 2360. [in Ukrainian].
7. Horburov, Ye., Shytiuk, M. (2003). Suspilno-politychna ta boiova diialnist natsionalistychnoho pidpillia Pivdnia Ukrainy v roky nimetsko-rumunskoi okupatsii [Socio-political and military activities of the nationalist underground of southern Ukraine during the German-Romanian occupation]. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
8. Dyrektor Khersonskoi S.-H. shkoly. (1942). Oholoshennia [Advertisement]. *Holos Dnipra*, 13 sichnia. [in Ukrainian].
9. Khersonska miska uprava. (1942). Obiava [Advertisement]. *Holos Dnipra*, 1 sichnia. [in Ukrainian].
10. Chartoryiskyi, – S[ydor] M. (1951). Vid Sianu po Krym: Spomyny uchasnyka III pokhidnoi hrupy Pivden [From Xiang to the Crimea: Memoirs of a participant of the III marching group South]. Niu York : Howerla. [in Ukrainian].
11. Chubai, M. Z. (1952). Reid orhanizatoriv OUN vid Popradu po Chorne more. Iz zapysnyka roiovoho [Raid of OUN organizers from Poprad to the Black Sea. From the swarm notebook]. Miunkhen : Cicero. [in Ukrainian].
12. Shankovskiy, L. (1958). Pokhidni hrupy OUN: prychynky do istorii pokhidnykh hrup OUN na tsentralnykh i skhidnykh zemliakh Ukrainy v 1941–1943 rr. [OUN derivative groups: reasons for the history of OUN derivative groups in the central and eastern lands of Ukraine in 1941–1943]. Miunkhen : Ukrainskyi samostiinyk. [in Ukrainian].
13. Shchur, Yu. (2018). Yulian Voitovych («Volodymyr Okuliarnyk», «Iaroslav Stepovyi») [Yulian Voitovych (Volodymyr Okulyarnyk, Yaroslav Stepovy)]. *Shliakh peremohy*, No. 16, 18 kvitnia. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12.06.2021
The article was received 12 June 2021